

CHILSKÁ EKONOMIKA ZA PINOCHETA

L. Žídek

Došlo: 21. prosince 2004

Abstract

ŽÍDEK, L.: *Chilean economy under Pinochet*. Acta univ. agric. et silvic. Mendel. Brun., 2005, LIII, No. 3, pp. 225-240

Period of Pinochet rule in Chile is still in the centre of interest of many experts. This article concentrates (mostly) on the economic side of the military rule. Pinochet took responsibility for the country in situation near to economic collapse caused by policy of the previous – Allende's government. The new government after the coup d'état in 1973 had to stabilize economy. Soldiers at the same time start to implement economic reforms that improved the long run ability of the economy to grow. The economic uplift was interrupted by debt crisis at the beginning of 1980s. Pinochet's government was able to deal with these obstacles and at the end passed the economy to the democratic government (at the end of 1980s) in good shape. The following positive development in the 1990s is thus based on the foundations built under the military rule.

Chile, economic reform, Pinochet, debt crises, pension reform

Jednou z nejstabilnějších zemí Jižní Ameriky je v současnosti Chile. Tato země však prošla (podobně jako mnohé jiné země regionu) v minulosti bouřlivým vývojem. Za mimořádně zajímavé se až do dnešních dnů jeví zejména období diktatury generála Pinocheta. V minulém roce uplynulo 30 let od chvíle, kdy se tento muž chopil moci. Celé následné sedmnáctileté období jeho vlády je stále vnímáno značně emotivně a kontroverzně. Co chilská vláda v daném období konkrétně činila, však není všeobecně známo. V našem příspěvku se pokusíme tuto mezeru zacelit – zaměříme se zejména na uskutečněné ekonomické reformy a hospodářský vývoj tohoto období (i když politický vývoj pochopitelně nepomíjíme). Časový odstup nám dává možnost nezájatého přístupu k celé problematice.

V první krátké kapitole popíšeme všeobecnou charakteristiku země. Následně se zmíníme o politickém vývoji za celé sledované období, který je více než nut-

nou podmínkou k porozumění hospodářských souvislostí. V dalších částech budeme postupovat chronologicky – nejdříve se krátce zastavíme u hospodářské politiky a výsledků Allendeho vlády a následně budeme obdobně analyzovat i období vojenské diktatury. V závěru zhodnotíme celé období a krátce se pozastavíme i u vývoje v 90. letech.

GEOPOLITICKÁ A EKONOMICKÁ CHARAKTERISTIKA ZEMĚ

Chile se rozkládá na 756 946 km² (ČR 78 600 km²). Počet obyvatel přesahuje 15 milionů, z toho v oblasti hlavního města Santiago de Chile žije více jak šest milionů. Z předchozích údajů vyplývá, že země má nízkou hustotu obyvatelstva. O značné vyspělosti země svědčí skutečnost, že ve městech žije 84 % obyvatel a že přírůstek obyvatel činí jen 1,5 % ročně. Chilané evropského původu tvoří 95% podíl na obyvatelstvu, Indiáni 3 % a další národnosti zbylé 2 %.

Chilská společnost je značně konzervativní a projevuje se v ní silný vliv katolické církve¹ – až donedávna byl zakázán rozvod i interrupce (a to i v případě ohrožení života matky). Silná pozice církve se v zemi projevuje i nízkou mírou korupce.²

V zemi je uplatňován prezidentský systém založený na ústavě z roku 1980. Prezident zvolený na období šesti let je hlavou státu a jmenuje vládu. Zákonodárný sbor tvoří dvoukomorový Národní kongres – v Senátu (48 senátorů) je 38 senátorů volených, 9 jmenovaných a 1 doživotní.³ Poslanecká sněmovna má 120 poslanců, kteří jsou voleni na čtyři roky. Volební systém do obou částí je binominální (tj. z každého z volebního okrsku jsou zvoleni dva kandidáti s nejvyšším počtem hlasů).

HDP na obyvatele dosahuje téměř 11 000 dolarů (EIU View Wire). Klíčovou roli v hospodářství hraje měďářský průmysl. Závislost na exportu mědi byla (a do značné míry stále je) vysoká. Tato skutečnost je pro vývoj ekonomiky značně riziková, protože surovinové trhy jsou tradičně volatilní a z toho také plyne volatilita příjmů z vývozu této komodity.

POLITICKÝ VÝVOJ

Chile má dlouhou demokratickou tradici. První ústava byla přijata již v roce 1822 a od roku 1925 v zemi fungoval systém více politických stran. Historicky silnou roli hrají odbory. Silnou tradici mají také nezávislé soudy.

V období let 1964 až 1970 vládl v zemi křesťanský demokrat – Eduardo Frei Montalva. V roce 1970 byl jeho nástupcem zvolen Salvador Allende – společný kandidát koalice levicových stran (komunistů a socialistů) – Lidová jednota. Ve volbách získal 36,3 % hlasů. Na počátku své vlády tak měl poměrně širokou podporu veřejnosti. Nicméně se zhoršující se ekonomickou situací se snižovala i popularita jeho vlády a proběhla řada stávek a sociálních nepokojů. I přes komunistické tendence Allende celou dobu své vlády respektoval demokratické principy – svobodu slova, shromažďování a nezávislost soudů (Nálevka, 2000) – jinak tomu ovšem bylo například s vlastnickými právy.⁴ Díky uskutečňované hospodářské politice se

stabilita ekonomiky prudce zhoršovala (viz dále). Za této situace rostly obavy z anarchie a dle řady autorů byla země na pokraji občanské války. Nakonec vystoupila armáda (jako jediná stabilní instituce) a vojáci v čele s Pinochetem se 13. září 1973 chopili moci. Parlament byl rozpuštěn, byla zrušena ústava z roku 1925, na celém území byl vyhlášen výjimečný stav a všechny politické strany (včetně těch vystupujících proti Allendemu) byly zakázány.⁵

Moc v zemi se koncentrovala v rukou Pinocheta. Nastolený režim byl krutý (zejména v letech 1973–1975). Po převratu došlo k masovému zatýkání politických protivníků. Tisíce lidí zmizely, byly umučeny nebo zabity. Souběžně desetitisíce obyvatel emigrovaly. Režim se zbavoval politických oponentů i tím, že je vyhazoval ze škol či zaměstnání. A svou moc upevňoval i zavedením cenzury. Jedinou výraznější opozici vůči juntě v té době tvořila katolická církev. Musíme poznamenat, že vojenská diktatura nebyla v tomto období v Jižní Americe nic neobvyklého.⁶ V řadě zemí latinské Ameriky byly v té době uplatňovány režimy horší než v Chile, ale Pinochetův režim se chopil moci s mimořádnou intenzitou. Junta byla v důsledku své politiky v mezinárodní izolaci – od roku 1975 byly Valným shromážděním OSN po řadu let schvalovány rezoluce upozorňující na porušování lidských práv v zemi (Špánik, 2003).

V roce 1979 byla schválena nová ústava. Ta posilovala pravomoci Pinocheta, ustavila oddělení moci prezidenta a vojenské junty a byla sestavena tak, aby zajišťovala trvalou kontrolní roli pro armádu. Ale na druhou stranu ústava obsahovala i paragraf o postupném návratu země k demokracii. Na demokracii si ovšem Chileané museli ještě řadu let počkat. Demokratizační proces byl posílen velkými stávkami a protesty (provázejícími hospodářskou krizí) v letech 1983 a 1984. Protesty na sebe braly i násilnou podobu a i odpověď ze strany vojenské vlády byla velmi tvrdá. Ani růst ekonomiky po roce 1984 nevedl k vzestupu popularity vojenského režimu. K dalšímu postupnému uvolňování politické situace došlo po roce 1985 a tento proces pokračoval i přes neúspěšný atentát na Pinocheta v roce 1986. V roce 1988 bylo vypísáno

¹ K římskokatolickému náboženství se hlásí 82 % obyvatel a k protestantství 10 %.

² V Transparency International Corruption Perceptions Indexu 2003 byla Chile hodnocena na 20. místě s velkým náskokem před dalšími zeměmi oblasti a i před zeměmi jako je například Japonsko nebo Francie (<http://www.transparency.org/surveys/>).

³ Doživotním senátorem se stává každý prezident, který drží úřad po dobu minimálně šesti let. Byl jím proto Pinochet do té doby, než se ze zdravotních důvodů tohoto postu v roce 2002 vzdal. V současnosti je tak jediným doživotním senátorem jeden z jeho následovníků Eduardo Frei.

⁴ Allende nedostával žádnou podporu ze Sovětského svazu (Špánik, 2003).

⁵ Od ledna 1974 byla povolena administrativní činnost nemarxistických politických stran (Martínez, Díaz; 1996).

⁶ Z 11 zemí oblasti mělo v té době nějakou formu diktatury 7. Byly to Bolívie, Brazílie, Ekvádor, Paraguay, Peru, Uruguay – v diktatuře tak žilo celkem 68 % populace a diktátoři ovládali 74 % území. Od roku 1976 se do této skupiny navíc zařadila i Argentina (Martínez, Díaz; 1996).

referendum o dalším osmiletém setrvání Pinocheta v úřadu. Proti se vyjádřilo 56 % obyvatel a pro bylo 44 %. Po prohraném referendu vypsal vojská vláda v následujícím roce demokratické volby, ve kterých zvítězil křesťanský demokrat Aylwin Azócar. V témž roce byla upravena ústava a byl zmírněn vliv armády na politický chod země. Nyní se však vrátíme na počátek sledovaného období a přesuneme naši pozornost k hospodářskému vývoji.

ALLENDEHO REŽIM (1970–1973)

Poměrně krátké období Allendeho vlády je charakterizováno snahou po vytvoření socialistické ekonomiky, což se projevovalo vyvlastňováním, kolektivizací v zemědělství, naprostou neúctou k soukromému vlastnictví a zásahy do hospodářství na všech úrovních. Ekonomické výsledky této politiky na sebe nechal dlouho čekat.

HOSPODÁŘSKÁ POLITIKA

Jak již bylo zmíněno, hlavním Allendeho cílem bylo vytvoření socialistické společnosti. Poměrně radikální reformy však uskutečnil již jeho předchůdce Eduardo Frei.⁷ Vláda Lidové fronty ovšem zašla v reformách mnohem dál a během tří let se jí podařilo naprosto rozvrátit ekonomiku země. Prezident zahájil masivní státní výdajové programy a veřejné výdaje jako procento HDP se zvýšily jen mezi lety 1972 a 1973 ze 31,2 % na 44,9 %. Stát poskytoval zdravotnické služby, sociální zabezpečení, telekomunikace i infrastrukturu. Na tyto výdaje ovšem neměla vláda prostředky a situaci řešila zadlužováním a tiskem peněz. V zemědělské oblasti byla provedena reforma, v jejímž rámci došlo k vyvlastňování půdy a zemědělci byli nuceni organizovat se do družstev. Znárodňo-

vání a vyvlastňování však probíhalo v celé ekonomice. Došlo například ke znárodnění bank a k úplnému znárodnění zbylého měďařského průmyslu (v roce 1971 byl vytvořen mamutí měďařský konglomerát CODELCO) i průmyslu železné rudy.⁸ Spravedlivé kompenzace však byly poskytnuty jen v několika případech a ke konci socialistického období již vláda bez zábran majetek přímo konfiskovala. Stát začal navíc zasahovat (za použití zákonů ze 30. let) i do fungování soukromých firem (Hachette, Lüders; 1993).

Vláda Lidové jednoty se také rozhodla pokračovat ve strategii nahrazování dovozů⁹ a zavedla kvóty a vysoká cla na ochranu domácího trhu.¹⁰ Ve prospěch této politiky byl zaveden i systém několika směnných kurzů.¹¹ Celé počínání vlády tak bylo značně chaotické a zmatečné. K vnitřním problémům ekonomiky se přidalo i hospodářské embargo vyhlášené některými zeměmi v reakci na znárodnování společností s podílem zahraničních firem a pokles cen mědi na světových trzích.

VÝSLEDKY

Hospodářské výsledky Allendeho vlády plně odpovídaly prováděné hospodářské politice. Meziroční inflace v srpnu 1973 přesáhla 300 % a v říjnu téhož roku se již vyšplhala na 1000 %. Vláda v reakci zavedla kontrolu cen, která vedla k prohloubení nedostatku zboží (projevoval se například nedostatek potravin) a i k rozšíření černého trhu, barteru a front (Hachette, 1991). Jednou z příčin inflace byly zmiňované výdajové programy, na které vláda neměla peníze. Další příčinou bylo i znárodnění podniků. Stát se v Chile ukázal jako extrémně neschopný vlastník a podniky byly po znárodnění z velké části ztrátové a závislé na subvencích z centra.¹² Deficit státního roz-

⁷ V době jeho vlády došlo ke znárodnění měďařského průmyslu (tzv. Chileanization). Zvýšil se počet státem řízených podniků zařazených pod správu vládní agentury zodpovědné za řízení státních firem – CORFO (Corporación de Fomento de la Producción). Souběžně byla zvýšena ochrana domácího trhu a posíleny další zásahy do tržního mechanismu – například v podobě cenových subvencí. Ekonomika souběžně trpěla chronickou inflací ve výši 20–30 % a trvalou fiskální nerovnováhou. V roce 1964 byla také uskutečněna pozemková reforma s cílem rozbití latifundií. V Chile tak jako v dalších zemích Jižní Ameriky byla zemědělská výroba tradičně významně koncentrována a velcí vlastníci hráli v agrárním sektoru zcela dominantní roli – v roce 1960 8 % vlastníků s vlastnictvím více než 200 hektarů kontrolovalo 90 % veškeré úrodné půdy v zemi. Současně 46 000 zemědělců vlastnilo méně než hektar a 160 000 méně než 10 hektarů půdy (Martínez, Díaz; 1996). Nicméně reformy nebyly pro řadu Chileanů dostatečně radikální, což do čela státu následně vyneslo Salvadora Allendeho.

⁸ Během roku 1973 dosáhl podíl veřejných podniků na HDP 39 %, ale podíl veřejných podniků na hrubé výrobě v těžářském průmyslu a finančnictví byl vyšší než 85 %; dosáhl 70 % v dopravě a 40 % ve výrobě (Meller, 1993).

⁹ Podstatou strategie je ochrana domácího trhu před zahraniční konkurencí, aby se tak mohl rozvinout domácí průmysl. Pak by ochrana měla být odstraněna. Tato strategie byla v tomto období mezi rozvojovými zeměmi značně populární. Chile ji uplatňovalo prakticky trvale od 30. let, i když se některé předchozí vlády pokusily (neúspěšně) o její odstranění (Corbo, 1997).

¹⁰ Průměrná cla dosahovala 105 % a maximální dokonce 750 % (Meller, 1993).

¹¹ V roce 1973 mělo Chile šest různých směnných kurzů a centrální banka vždy vyjednávala s každým dovozcem kurz pro každou jednotlivou transakci. Během roku 1973 byl poměr mezi nejvyšším a nejnižším uplatněným směnným kurzem na dovoz 52:1 (Corbo, 1997).

¹² Na konci roku 1973 vykázaly státní a polostátní firmy ztrátu více jak 500 milionu dolarů (Pinera, Glade; 1991).

počtu dosáhl v roce 1973 24,7 % HDP (Hachette, Lüders; 1993) a byl pokryt zejména tiskem peněz.

Důsledkem vysoké ochrany domácího trhu byl vznik silných nátlakových skupin, které usilovaly o zachování tohoto stavu a souběžně nebyl konkurenční tlak, který by nutil firmy k efektivnímu počínání. Ve stejné době byla prakticky jedinou exportní komoditou měď (82 % exportu) a hospodářství tak bylo extrémně závislé na vývoji světového trhu s touto komoditou.

Celkově můžeme konstatovat, že velká většina podniků byla přímo nebo nepřímo řízena z centra. Klesala produkce i produktivita práce. Trhy byly rozvráceny, pokud se dá o jejich existenci za dané situace vůbec hovořit. Důvěra v ekonomiku mizela a s ní i devizové rezervy. Z hospodářského pohledu se tak vojenský převrat může jevit jako záchrana před totálním zhroucením celého hospodářství.

EKONOMICKÝ VÝVOJ PO VOJENSKÉM PŘEVRATU

Celou kapitolu rozdělíme do tří částí, dle chronologického vývoje. V první se zaměříme na období obnovy hospodářství po začátek ekonomické krize v roce 1981, ve druhé na samotnou ekonomickou krizi – období 1982 až 1984, a ve třetí na opětovnou obnovu a růst ekonomiky po roce 1984.

OBDOBÍ 1974–1981

Nejdříve se krátce zamyslíme nad hlavními cíli vojenské vlády v ekonomické oblasti. Následně potom rozdělíme kapitolu na dvě části dle dvou oblastí provádění hospodářské politiky – na stabilizační politiku a politiku s vlivem na alokaci zdrojů. V závěru kapitoly shrneme dosažené hospodářské výsledky.

Hlavní cíle pučistů

V hospodářské oblasti byla po předchozím období hlavním úkolem vojenské vlády celková stabilizace ekonomiky. Mezi třemi základními vytyčenými cíli byla snaha o hospodářský růst, cenovou stabilitu a po odstranění extrémní chudoby (respektive dosažení plné zaměstnanosti). Mezi konkrétními postupy, které k těmto cílům měly vést, potom můžeme jmenovat následující:

- A. obnova trhu jako základního principu pro ekonomické rozhodování
- B. obnova soukromého sektoru, jako hlavního faktoru rozvoje
- C. větší otevření mezinárodním trhům – s cílem zvýšit specializaci a efektivitu
- D. rozvoj efektivního finančního trhu – s cílem dosáhnout růstu úspor i investic
- E. použit ekonomických nástrojů jako směnný kurz, úrokové sazby nebo nabídka peněz pro dosažení těchto cílů.

Z předchozí je patrné, že celá reformní strategie byla značně liberální. To má souvislost s autory reformního programu. Strategie bývá často dáována do souvislosti se skupinou tzv. Chicago Boys. Šlo o skupinu ekonomů, která studovala v USA. V 50. a 60. letech financovala U.S. Agency for International Development výměnný vzdělávací program mezi Pontifical Catholic University of Chile a University of Chicago. V rámci tohoto programu vystudovalo asi 100 Chileanů na zmíněné (liberální) americké univerzitě. Z těchto absolventů někteří později pracovali v Pinochetově ekonomickém týmu a z toho vzniklo označení Chicago Boys (Hachette, Lüders; 1993). Tuto skupinu tedy tvořili velmi liberální ekonomové, kteří se ve své podstatě domnívali, že stát ekonomice spíše škodí, než pomáhá a že se ekonomika v případě problémů sama uvede zpět do rovnováhy (Edwards, Edwards; 1992).

Stabilizační politika

Hlavní cíl hospodářské politiky po Allendeho období nutně musela být stabilizace ekonomiky. Konkrétně bylo třeba eliminovat nerovnováhy v ekonomice – zejména v oblastech fiskální a cenové stability.

Ve fiskální sféře byla snaha o snížení deficitu, o zefektivnění celého veřejného sektoru a také o snížení objemu přerozdělovaných prostředků. Tímto směrem se ubírala i jednotlivé dílčí opatření. Vojenská vláda již v roce 1974 provedla daňovou reformu, v rámci které byla zavedena daň z přidané hodnoty (ve výši 20 %) místo progresivní daně z prodeje. Souběžně byly zvýšeny daně z příjmu. To co bylo pro reformu charakteristické byla snaha o eliminaci výjimek v daňovém systému a také snížení významu cel v důsledku liberální obchodní politiky (viz dále). K velkým změnám došlo i na straně výdajů. Ke snížení deficitů přispělo, že vojáci vraceli a prodávali znárodněné podniky (státní podniky byly zodpovědné za třetinu deficitu v roce 1973). Pro zbylé veřejné podniky byly navíc stanoveny striktní podmínky pro jejich fungování (viz dále). V sociální oblasti byla snaha po větším cílení výdajů přímo na nejchudší vrstvy. V konečném souhrnu tak došlo k růstu vybraných daní a poklesu subvencí. Na tomto výsledku se podepsal i striktní přístup vlády a schopnost eliminovat vliv nátlakových skupin. V roce 1976 byly veřejné rozpočty téměř vyrovnány a v roce 1979 byl dosažen první přebytek po deseti letech.

Velké úkoly stály před měnovou politikou, která byla vzhledem k okolnostem celkově restriktivní. Centrální banka směla půjčovat jen centrální vládě a měla zákaz poskytovat půjčky jiným veřejným institucím. K omezení mzdové inflace byly použity nástroje eliminující indexaci mezd a stejným směrem šla i liberalizace na trhu práce (viz dále). Nicméně výsledky v oblasti cenové stability se dostavovaly

postupně a po roce 1973 rozhodně nedošlo k rychlé desinflaci (Tabulka I).¹³ Ke stabilizaci na konci 70. let přispěl i fixní směnný kurz. I toto opatření přispělo nakonec k poklesu meziroční inflace z 1000 % v roce 1973 na 20 % v roce 1981.

Alokace zdrojů

Druhou velkou oblastí, na kterou se soustředily reformy, byly strukturální změny v ekonomice. Jejich nejviditelnějším výrazem byl šokový plán z dubna 1975, jenž byl vypracován zcela bez podpory Mezinárodního měnového fondu nebo Světové banky. Nicméně k reformám docházelo v celém období. Jejich charakteristickým rysem byla eliminace většiny diskriminací (nebo selektivních podpor) mezi jednotlivými sektory – takže byl vytvořen jednotný systém rovných pravidel pro celou ekonomiku. V následujícím textu se zaměříme na jednotlivé oblasti a sektory, ve kterých došlo k reformám.

Trh práce byl uvolněn a deregulován. Centrální dělnické odbory byly rozpuštěny a postaveny mimo zákon a junta i dále omezovala právo odborově se sdružovat. Počet zaměstnanců organizovaných v odborech se snížil na 10 % pracovní síly. V jedné továrně mohlo fungovat několik odborů, čímž se ve firmách eliminoval odborový monopol. Souběžně byl vydán zákaz kolektivního vyjednávání. Zaměstnanci sice měli právo na stávkou, ale stávkující nebyli placeni a museli se po nějaké době vrátit do práce. Zaměstnavatelé navíc měli možnost v reakci na stávkou tyto dělníky propustit, továrnu zavřít a nebo najmou dočasnou pracovní sílu. Celý systém na trhu práce tak byl nastaven ve prospěch zaměstnavatelů, kteří mohli zaměstnance propustit i bez udání důvodu. Tyto velmi tvrdé podmínky na trhu práce panovaly až do roku 1979, kdy byl přijat nový pracovní zákon. Ten sice zaváděl větší regulace, ale propuštění pracovníků bylo stále velmi snadné. Celkově tak došlo k uvolnění fungování trhu práce a k poklesu pracovních nákladů. Na druhou stranu přetrvávala indexace mezd a vláda vytvářela pracovní programy pro nezaměstnané.

Velkým krokem směrem k uvolnění celého tržního prostředí byla liberalizace cen. Mezi lety 1973 a 1983 bylo uvolněno 3000 dříve regulovaných cen (mnohé již v době hyperinflationy 1973–1974). V rámci nové ústavy pak byla ukotvena nutnost přijmout zákon pro každou novou cenovou regulaci.

Souběžně došlo i k liberalizaci zahraničního obchodu. Vojenská vláda byla přesvědčena, že malá ekonomika musí být otevřená, pokud se má zabránit monopolům ve zneužívání jejich postavení. Cla byla postupně snižována z předchozích prohibitivních a selektivních hodnot. Toto snižování bylo možné také proto, že nátlakové skupiny usilující o ochranu domácího trhu byly potlačeny s příchodem junty, která na ně neměla žádné přímé vazby. Nakonec bylo v roce 1980 dosaženo stavu, kdy země měla jednotné celní sazby ve výši 10 %. Již dříve byly zcela eliminovány kvóty a jejich zákaz se stal součástí ústavy.¹⁴ Dopady liberalizace na tržní subjekty byly navíc umocněny i eliminací systému několika směnných kurzů a jejich nahrazením jediným kurzem.

Další oblastí, která měla vliv na alokaci aktiv, byl rozvoj finančního a kapitálového trhu. V roce 1973 byl chilský bankovní systém postaven na velkých státních bankách, které doplňovalo několik menších soukromých institucí. Půjčky, stejně jako úrokové sazby, byly navíc regulovány. Tato situace se s příchodem vojáků změnila. Již v prosinci 1973 byly uvolněny úrokové sazby a v následujícím období byly odstraněny i všechny kvalitativní a kvantitativní restrikce na soukromé půjčky. Mimo to dále pokračovala i celková deregulace – v roce 1974 byl přijat Foreign Investment Code, který znamenal uvolnění možností investování pro zahraniční investory, kteří se podle zákona dostali na roveň domácím subjektům. Snížily se i bariéry pro podnikání zahraničních bank. Souběžně byla (ve schodě s liberálním chápáním úlohy vlády) uvolněna regulace finančních institucí, zejména v oblasti minimálně nutného kapitálu pro založení banky, vlastnictví a rezerv. Státní banky byly prodávány v aukcích. Bankovní sektor se ovšem dostal v roce 1976 do problémů, což vedlo následně ke zpřísnění podmínek pro jeho fungování (například vzrostl objem prostředků nutných pro založení banky). Na konci roku 1979 byly dále uvolněny restrikce (pro jednotlivce i firmy) na přesuny kapitálu z a do zahraničí, což vedlo k růstu zahraničního dluhu.¹⁵ Důsledkem předchozích skutečností byly změny v bankovním sektoru, kde výrazně narostl počet bank, zvýšila se úloha soukromého sektoru i objem zahraničního zadlužení.

Vojenská vláda převedla do soukromých rukou více jak 500 podniků. Hlavní důvody pro privatizaci byly

¹³ Od poloviny roku 1979 bylo peso připoutáno k americkému dolaru.

¹⁴ Více o liberalizaci zahraničního obchodu například Corbo (1997) nebo Hachette (1991).

¹⁵ Martínez a Díaz (1996) uvádějí, že většina prostředků bylo užito na spotřebu nebo na nákupy firem. Tyto investice se ukázaly jako málo produktivní. Jednoduchý přístup k úvěrům vedl ke stavu, kdy se soukromý vnější dluh zvýšil desetkrát mezi lety 1976–1981.

ekonomické, protože v roce 1973 byly, tak jak jsme již psali, státní podniky silně ztrátové. Nicméně vojáci privatizací sledovali několik cílů – usilovali o soběstačnost podniků, chtěli získat zdroje pro rozpočet a v delším časovém horizontu doufali ve vzestup vybraných daní. V rámci uvažovaného období můžeme ještě hovořit o dvou sub-periodách. V letech 1973 a 1974 bylo dominantní navrácení majetku, který byl zabrán za Allendeho vlády.¹⁶ Ve většině případů k tomu došlo již v během prosince 1973 (okolo 260 firem).¹⁷ V letech 1975 až 1981 pak privatizace pokračovala. Hlavní metodou byly aukce (v některých případech byly použity i přímé prodeje) s cílem maximalizovat příjmy státního rozpočtu. Privatizace často probíhala na dluh s malou počáteční úhradou. Tento postup vedl ke spekulacím několika finančních institucí, morálnímu hazardu a v krizi (v roce 1981), když se tyto podniky staly insolventní i k problémům celého finančního sektoru. I přes pokračující privatizaci bylo stále na počátku 80. let šest z deseti největších firem státních (Martínez, Díaz; 1996). Privatizace se tak týkala zejména středních a menších firem a nikoliv velkých veřejných podniků.¹⁸

Velice specifické bylo potom zacházení se zbylými státními podniky. Na ty byly uvaleny tvrdé podmínky pro jejich fungování. Pro všechny platilo, že byly buď pod silným konkurenčním tlakem a nebo přísnou regulací, aby se zabránilo zneužívání monopolního postavení. Státní podniky se musely stát soběstačnými (tj. byly jim odebrány subvence, ale na druhou stranu mohly prodávat svoje zboží za tržní ceny). Tato skupina podniků navíc musela odvádět vysoké procento ze zisku na dividendách státu. Nové investice byly možné jen po pečlivé analýze a zadlužování (mimo investiční) bylo zcela zakázáno. Management firem byl odměňován na základě hospodářských výsledků. Podniky přitom musely hospodářské údaje měsíčně zveřejňovat. Na druhou stranu stát nezasaňoval do jejich řízení – a management tak mohl volně propouštět a najímat pracovní sílu i stanovovat ceny. Pokud měl podnik ztráty a ani nejvyšší privatizační nabídka nedosáhla likvidační hodnoty podniku, pak

byl podnik bez milosti zlikvidován. Všechny podniky (soukromé i státní) měly na jednu stranu usnadněnou situaci díky deregulacím na trhu práce, ale na druhou stranu vojáci otevřeli zemi importům, což pro ně znamenalo nárůst konkurence. V důsledku zmíněných opatření byly státní podniky relativně výkonné. Postoj vlády byl ovšem mimořádně tvrdý.

K významným změnám došlo i v zemědělství. V roce 1973 již v zemi neexistovalo ani jedno *latifundio*. Junta se ovšem rozhodla nevracet se zpět k tomuto systému. Část půdy byla sice vrácena, ale zbytek byl zprivatizován. Vojáci se snažili o vznik skutečného trhu i v zemědělství. V roce 1978 byl proto přijat zákon, který oficiálně povolil prodej, pronájem a aukce půdy.

V závěru podkapitoly se ještě musíme zmínit o změnách v sociální politice. Vláda se v obecné rovině rozhodla pro politiku cílování výdajů na nejhudší vrstvy. Mimo to se odhodlala i k radikální (a průkopnické) změně důchodového systému, která také svými důsledky výrazně přispěla k lepší alokaci zdrojů v ekonomice. V roce 1981 byl předchozí průběžný důchodový systém nahrazen systémem fondovým.¹⁹ Podstatou nového systému je, že si zaměstnanci povinně spoří nejméně 10 % z příjmu v soukromé spravovaných fondech. Stát hraje pouze regulační roli a zajišťuje minimální penze pro ty, kteří si nedokázali dost naspořit. Vláda sledovala touto změnou několik cílů – mimo vyřešení dlouhodobého problému se stárnutím populace a nárůstem nákladů na celý důchodový systém, také usilovala o růst úspor a tím i zvýšení objemu soukromého kapitálu.²⁰ Pracovníci přešli na nový systém překvapivě lehce – během roku se 30 % zaměstnanců přehlásilo do nového systému (stát mimo jiné slíbil 10% růst mezd, pro toho kdo se do nového systému přihlásí). Starý systém souběžně dobíhal, ale noví zaměstnanci se do něj již nemohli přihlašovat.

VÝSLEDKY

Hospodářské výsledky do roku 1981 nebyly mimořádně výrazné. Růst HDP mezi lety 1974 a 1981 dosahoval v průměru 3,7 % (proti 3,8 % v letech

¹⁶ Podniky, které byly státem nebo zaměstnanci nezákonně zabráný, byly vráceny. Ale součástí restitucí nebyla žádná měnová transakce – staří vlastníci byli požádáni o to, aby se nesoudili se státem a aby převzali existující dluhy podniků (Meller, 1993).

¹⁷ Navíc byly poskytnuty kompenzace severoamerickým společnostem (telekomunikace a měďařský průmysl) ve výši 1,3 mld dolarů (v cenách roku 1988) (Martínez, Díaz; 1996).

¹⁸ Mezi 1973 a 1983 se snížil počet státních podniků z 596 na 48, ale podíl HDP generovaný státními podniky se snížil jen z 39 % na 24 % (Bergoing a kol., 2002).

¹⁹ V roce 1981 byl důchodový systém, jehož základy ležely již v roce 1924, v katastrofálním stavu. Podíl na celkových rozpočtových výdajích se zvýšil ze 20 % v roce 1973 na 50 % v roce 1980. Celý systém navíc fungoval ve stavu legálního chaosu – protože byl postavena na 2000 různých zákonech a 3000 doplňcích (Martínez, Díaz; 1996).

²⁰ K diskusi na reformou penzijního systému existuje velké množství literatury – například Holman (2002) nebo Kreidl (1997).

1950–1970). Na tomto výsledku se podepsala zejména krize v roce 1975 (HDP poklesl o 12,9 %), která byla vyvolána striktní monetární i fiskální politikou. Restrikce byla zavedena s cílem eliminovat zmiňované nerovnováhy v ekonomice. Po-krizový růst byl ovšem vysoký a chilská reforma se tak dostala do centra zájmu ekonomů. Pro dlouhodobý růst ekonomiky byl klíčový objem investic. Ty v rozmezí let 1974 a 1981 dosahovaly v průměru 19,7 % (proti 15,1 % v 60. letech). Domácí úspory ovšem byly poměrně nízké a investice tak byly do značné míry financovány přílivem zahraničního kapitálu.

Souběžně s krizí v polovině 70. let došlo i k výraznému nárůstu nezaměstnanosti. Pro tento vzestup byla řada důvodů. Mimo přímých dopadů restriktivní politiky a krize došlo i k významnému propouštění z veřejného sektoru, kde se zaměstnanci nahromadili v průběhu Allendeho vlády. Na nezaměstnanosti se podepsalo i sektorové přizpůsobování ve spojitosti s deregulacemi a liberalizací ekonomiky. Po odeznění recese sice došlo k poklesu počtu lidí bez práce, ale nezaměstnanost byla v roce 1981 stále poměrně vysoká – přes 11 %.²¹

I: Základní ekonomické ukazatele, 1971–1981 (změny v %)

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
HDP	9,0	-1,2	-5,6	1,0	-12,9	3,5	9,9	8,2	8,3	7,8	5,5
Nezaměstnanost	5,5	3,8	4,6	9,7	16,2	16,8	13,2	14	13,6	11,8	11,1
Inflace	26,7	108,3	441,0	497,8	379,2	232,8	113,8	50,0	33,4	35,1	19,7
Exportu	8,6	-13,0	-0,4	49,4	7,9	25,4	7,4	6,2	-2,8	18,5	1,5
Deficit centrální vlády (% HDP)	10,7	13,0	24,7	10,5	2,6	2,3	1,8	0,8	-1,7	-3,1	-1,7

Zdroj: Hachette, Lüders: Privatization in Chile an economic appraisal, 1993

Inflace sice byla do počátku 80. let téměř eliminována, tak jak jsme se již zmínili, ale celý proces trval poměrně dlouho. Ještě v roce 1977 ceny vzrostly o více jak 100 %.

Za zmínku ještě nepochybně stojí vývoj exportu. Ten v období let 1973 a 1981 výrazně rostl (v průměru o 13,2 %.) Pozitivní byla skutečnost, že se snížil podíl mědi na vývozu z 82,2 % na méně než 50 %.

KRIZE A STABILIZACE 1982–1984

Počátek 80. let byl ve světovém hospodářství značně krizovým obdobím. Centrální banka USA ve snaze eliminovat inflaci zvýšila úrokové sazby, což znamenalo změnu toku mezinárodního kapitálu – velký příliv kapitálu do Spojených států a souběžný odliv prostředků z rozvojových zemí.²² Příliv kapitálu do USA navíc znamenal tlak na apreciaci dolaru a tím i na depreciační (devalvací) měn rozvojových zemí. Půjčky do méně vyspělých zemí byly ovšem denominovány v dolarech a po devalvací tak dlužníci museli

vracet v domácí měně výrazně vyšší částky. Důsledkem těchto turbulencí byly finanční a měnové krize, které zasáhly řadu zemí rozvojového světa. Jako první zasáhla v roce 1982 krize Mexiko. To bylo považováno za nejzdravější ekonomiku regionu. A tak není překvapivé, že jeho bankrot se podepsal na odlivu kapitálu z dalších zemí oblasti. Krize se tak nevyhnula ani chilské ekonomice. Příčiny krize byly navzájem propleteny, tak jak uvidíme v následujícím textu. Nejdříve však několik vět k průběhu krize.

Problémy v zemi započaly v květnu 1981, kdy došlo ke krachu jedné z největších soukromých firem (CRAV), tento kolaps se přenesl na bankovní sektor. Ve stejné době byla centrální banka nucena zvýšit úrokové sazby tak, aby v zemi udržela kapitál, který měl tendenci odcházet do USA. Tento krok měl negativní dopad na celou ekonomiku a speciálně na bankovní sektor. Na konci roku se odhadoval dluh finančních institucí na 2,5 miliardy dolarů, což dvakrát převyšovalo jejich základní kapitál (Martínez, Díaz;

²¹ V Chile navíc fungovaly zmiňované programy veřejných prací. Pokud započítáme i pracovníky v těchto programech, pak míra nezaměstnanosti dosahovala téměř 16 % (Hachette, Lüders; 1993).

²² Růst amerických úrokových sazeb se odrazil na celosvětovém růstu úroků – mezi lety 1978 a 1981 tříměsíční LIBOR poskočil z 8,8 % na 16,8 % (Bergoeing a kol., 2002).

1996). Není překvapením, že následně došlo ke kolapsu celého bankovního sektoru, který byl vyhocen zmiňovaným odlivem zahraničního kapitálu.

V roce 1982 se situace dále zhoršila. HDP poklesl o více jak 14 %, investice a spotřeba poklesly a nezaměstnanost souběžně prudce narostla na téměř 20 % (z 11,2 % v roce 1980). Zahraniční rezervy se rychle ztenčovaly a to i díky dluhové službě, která se během dvou let zdvojnásobila. Vše vyústilo do krize platební bilance – na splácení zahraničního dluhu byly potřeba devizy, ale za dané situace nechtěli zahraniční investoři poskytovat chilským bankám ani firmám další prostředky. Vláda se proto nakonec odhodlala k více jak 30% devalvací měny.

V následujícím roce se sice prohloubila krize výrobního sektoru, ale HDP poklesl „jen“ o 0,7 %. Nezaměstnanost sice poklesla, ale stále byla na vysoké úrovni. a to i přes relativní flexibilitu na pracovním trhu, která umožňovala snížit mzdy v době krize i přemísťovat pracovníky uvnitř firmy. Vláda dále devalvovala měnu a zvýšila celní sazby na 20 %.

Příčiny

Příčiny těchto vážných hospodářských problémů můžeme najít v dlouhodobých faktorech – zejména v bankovním sektoru a ve fixním směnném kurzu. Mimoto pochopitelně existovaly i přímé (krátkodobé) příčiny.

Jednou z hlavních příčin byla špatná situace v bankovním sektoru. Ten si v reakci na liberalizaci přesunu kapitálu půjčoval masivně v zahraničí.²³ K dobrým podmínkám pro příliv zahraničního kapitálu navíc přispíval i fixní směnný kurz.²⁴ Půjčky poskytované domácí ekonomice se ukázaly jako výrazně rizikové a ztrátové. Jedním z příkladů, je i (zmiňovaná) privatizace na splátky (Pinera, Glade; 1991). Příliv zahraničního kapitálu byl spojen i s optimistickými očekáváním, ke kterým vedla dobrá hospodářská situace na konci 70. let. Subjekty v ekonomice se proto zadlužovaly (a to zejména v zahraničí, protože zahraniční úvěry byly levnější než domácí). Je také zřejmé, že k zadlužování mohlo dojít jen díky samotné libe-

ralizaci přesunu kapitálu. K celé následné katastrofě bankovního sektoru přispěl i slabý bankovní dohled (Martínez, Díaz; 1996).

Druhou příčinou je směnný kurz. V důsledku fixního kurzu a vyšší domácí inflaci proti zahraniční docházelo k reálnému zhodnocování domácí měny, která tak byla v konečném důsledku výrazně nadhodnocena. Dovozy rostly rychleji než vývozy, což se odráželo na běžném účtu platební bilance.²⁵ Vláda se po dlouhou dobu snažila tento fixní kurz udržet, z toho důvodu uvalila na ekonomiku vysoké úrokové sazby, s pochopitelnými negativními dopady na hospodářský růst.

Pochopitelnou přímou krátkodobou příčinou krize byl pokles poptávky a to jak domácí, tak i zahraniční. Domácí producenti byli zadlužení a nedokázali získat nové zdroje, což se odrazilo na počtu bankrotů a celkovém zhoršení ekonomické situace podniků a následně i na snížení objemu investic.²⁶ Problémy firem v reálném sektoru s sebou stáhly i finanční instituce. Následkem potom byl finanční kolaps. S recesí poklesla i spotřeba domácností, které se začaly obávat zhoršující se situace a propouštění. K těmto problémům domácí ekonomiky se přidaly i slabé hospodářské výsledky ve vyspělém světě – reálně celosvětová recese – které se odrazily na poklesu poptávky po chilském zboží. A také pokles cen surovin – tedy i pokles příjmů z exportu mědi.²⁷

Hospodářská politika

Reakci hospodářské politiky na krizi můžeme rozčlenit na dvě části – část přímo působící na problémy platební bilance a na část stabilizující celou ekonomiku a zejména situaci v bankovním sektoru. V první skupině opatření bylo zavedení speciálního proexportního směnného kurzu a speciálního kurzu pro splácení zahraničního dluhu. Souběžně byla pro zlepšení salda obchodní bilance (dočasně) zvýšena cla. Potřeba deviz byla řešena i renegociací zahraničního dluhu – do tohoto procesu zasáhli jak Pařížský klub, tak i MMF a Světová banka (Hachette, Lüders; 1993).

²³ V roce 1982 celkový zahraniční dluh Chile dosáhl 71 % HDP – od roku 1978 vzrostl v dolarové hodnotě o 134 % (Bergoeing a kol., 2002).

²⁴ Masivní příliv zahraničních investic musíme chápat v kontextu tehdejšího vývoje světového hospodářství. Exportéři ropy v té době získávali obrovské prostředky z prodeje této komodity. Tyto petrodolary plynuly do bank ve vyspělých zemích a následně do zemí rozvojových. Prostředků bylo velké množství, takže se reálně stávalo, že kvalita investičních projektů byla pochybná.

²⁵ Deficit běžného účtu dosáhl v roce 1982 14,5 % HDP! (Bergoeing a kol., 2002).

²⁶ Bergoeing a kol. (2002) uvádí, že bankrotové zákonodárství bylo odbyrokratizováno a zefektivněno v reformách v letech 1978 a 1982. Nové zákony jasně definovaly práva věřitelů. Druhé reformy byla prakticky zavedeny na počátku krize. V důsledku tak došlo mezi lety 1980/1982 k růstu počtu bankrotů na devítinásobek.

²⁷ Relativní cena mědi se mezi lety 1980–1982 snížila o 39 % (Bergoeing a kol., 2002).

Situace uvnitř ekonomiky byla řešena souhrnem různých opatření. Některé finanční instituce zbankrotovaly. Jiné se vláda rozhodla převzít (celkem 16 institucí), byly mezi nimi i hlavní komerční banky (jako Banco de Chile a Banco de Santiago). Pod stát byli převedeni i hlavní administrátoři penzijních fondů a celá reforma penzijního systému se tak dostala (vlastně hned na počátku své existence) do vážných problémů. Navíc bylo státem převzato i několik velkých průmyslových a obchodních společností (například Petroleum Company of Chile). Převzetím tak vznikl tzv. „zvláštní sektor“, do kterého se během recese 1982/1983 dostalo celkem asi 50 firem. Mimo přímého zestátnění na sebe brala pomoc bankovnímu sektoru i méně drastické metody – centrální banka skupovala splatné dluhy soukromých bank. Danou situaci můžeme interpretovat tak, že soukromý finanční sektor byl před bankrotem zachráněn přesunem dluhů na stát (Martínez, Díaz; 1996). Celkové náklady na ozdravení bankovního sektoru dle některých autorů dosáhly až 35 % ročního HDP (Bergoening a kol. 2002). Stát se také vzdal zcela liberálního systému a zvýšil kontrolu bankovního sektoru – centrální bance byly uděleny významné pravomoci v dohledu nad komerčními bankami.

Celkově můžeme konstatovat, že se po krizi podstatně zvýšily státní zásahy, regulace a také vládní výdaje – ty následně v letech 1983/1988 v průměru dosahovaly 25 % HDP.

OD OBNOVY K BOOMU (1984–1989)

Od roku 1984 začala obnova ekonomiky. Nicméně ekonomická situace v tomto roce stále nebyla růžová – nezaměstnanost přesahovala 14 %, reálné mzdy byly nejnižší za deset let, spotřeba byla téměř 22 % pod úroveň roku 1981 a úspory i investice byly na nízké úrovni. Následné období však bylo pro ekonomiku velmi úspěšné. Přispěl k tomu i vývoj ve světovém hospodářství, protože poklesly ceny ropy i úrokové sazby. My se opět nejdříve zaměříme na specifika hospodářské politiky a následně shrneme ekonomické výsledky tohoto období.

Uplatňovaná hospodářská politika

Recese nezpůsobila jen ekonomické problémy, ale mezi armádními představiteli vyvolala i pochyby o liberální hospodářské politice. Pinochet se odvrátil od skupiny Chicago boys a přiklonil se k větším prag-

matikům. Nový ministr financí v roce 1984 usiloval o aktivní průmyslovou politiku, zvýšil ochranu domácího trhu (cla byla po šest měsíců 35 %) ²⁸ a zaváděl agresivní fiskální stimuly. Tyto kroky ovšem v důsledku znamenaly návrat k problémům s fiskální rovnováhou, zhoršily dluhové problémy země a souběžně znamenaly i inflační impulsy (v říjnu 1984 přesáhl růst cen 8 %). Tyto výsledky znamenaly ohrožení hospodářské stability dosažené ve druhé polovině 70. let. Na počátku roku 1985 tak Pinochet začal být v rostoucí míře nespokojen s hospodářskými výsledky vlády a následně proto vsadil na ekonomy kolem Hernana Buchi. Tato skupina ekonomů byla méně ortodoxní než Chicago boys, ale její členové stáli plně na straně svobodných trhů a prvoplánově usilovali o makroekonomickou stabilitu.

Ekonomický program nové vlády byl pragmatický a poměrně liberální. Vláda snížila daňové zatížení firem ze 46 % na 10 %, ale souběžně usilovala o rovnováhu veřejných rozpočtů. Výsledkem byly výrazné podněty k investiční aktivitě. Měnová politika byla zaměřena na reálnou depreciaci pesa ²⁹ a také proti vysokým reálným úrokovým sazbám, což byl charakteristický rys druhé poloviny 70. let.

Vláda se také navrátila ke strukturálním reformám. Hlavní strukturální změny však byly učiněny již mezi lety 1975 a 1980 a opatření uskutečněná po roce 1985 byla ve srovnání s tímto obdobím méně významná. ³⁰ Od roku 1984 se vláda vrátila k privatizaci. ³¹ Cíle pro „druhou vlnu“ privatizace však byly odlišné od předchozího období – vedle normalizace „zvláštního sektoru“ byla patrná i snaha získat zdroje na pokrytí dluhů vzniklých se záchranou bank. Vláda také usilovala o zlepšení situace na kapitálového trhu. Mimo to měla privatizace specifický cíl v rozšíření vlastnictví. Pinochet se domníval, že demokracie není udržitelná bez rozšíření soukromého vlastnictví (Hachette, Lüders; 1993). V konkrétní rovině byly dělníkům prodávány části privatizovaných podniků za subvencované ceny. Rozdílů oproti „první vlně“ bylo ještě několik. Prodávaly se i velké státní podniky, z nichž mnohé byly znárodněny již ve 40. nebo 50. letech. V druhé polovině 80. let tak bylo prodáno asi 30 velkých podniků v hornictví, ocelářství, telekomunikacích a výrobě elektřiny nebo potravin. Jiným rozdílem byla i možnost participace zahraničního kapitálu, což také souviselo s celkovou změnou strategie, kdy se podniky prodávaly zejména solventním zájemcům s okamžiči-

²⁸ Hachette (1991) na druhou stranu uvádí, že vzhledem k rozsahu problémů nebyla zavedená ochrana vysoká.

²⁹ Edwards a Edwards (1992) uvádějí, že mezi lety 1982 a 1988 došlo k reálnému znehodnocení pesa o 90 %.

³⁰ Edwards a Edwards (1992) uvádí, že úspěch reforem po 1985 měl základy ve dřívějších strukturálních reformách – například růst exportu v netradičních odvětvích byl umožněn investicemi uskutečněnými skoro deset let předtím.

³¹ Privatizace byla součástí dohody s MMF a Světovou bankou.

tou platbou.³² Privatizace měla ovšem i svoje kritiky, kteří ji považovali za unáhlenou a pro stát ztrátovou (například Martínez, Díaz; 1996).

Finanční sektor byl stabilizován do roku 1986. Následně došlo také k reprivatizaci bank. Zvýšila se konkurence mezi jednotlivými institucemi i dohled na celý sektor. V důsledku se zvýšila kvalita aktiv i efektivita v celém sektoru.

V oblasti zahraničního obchodu se vláda vracela k dřívějšímu liberálnímu modelu. Cla byla snižována ze 35 % (1985) na 20 % (1986) až na 15 % (1987). Souběžně docházelo k trvalému vzestupu objemu exportu a poklesu deficitu běžného účtu. Na tomto vývoji se podílela snaha vlády udržovat (na rozdíl od 70. let) realistický směnný kurz, čehož bylo dosaženo zavedením systému posuvného zavěšení – tj. systému s periodickými devalvacemi centrální parity. V roce 1988 byl také vytvořen speciální fond pro stabilizaci příjmů z exportu mědi.³³

Výraznými změnami procházel celý sociální systém. Vláda se zaměřila na odstranění byrokracie a pokračovala v nastoleném trendu ze 70. let – usilovala o cílenost na konkrétní projekty (například snížení dětské úmrtnosti) – mezi lety 1985–1988 byla polovina příjmů extrémně chudých obyvatel poskytnuta státem (Martínez, Díaz; 1996). Celkově však sociální výdaje klesaly. V oblasti penzijního systému byly reprivatizováni administrátoři penzijních fondů s tím, že byl umožněn vstup zahraničního kapitálu. Mezi fondy proběhla vlna fúzí. Fondy však mohly investovat jen do málo rizikových aktiv (k uvolnění investování došlo až v roce 1992). Reformy se dotkly i dalších oblastí sociálních služeb – zdravotnictví, bydlení a školství. Ve zdravotnictví byla provedena decentralizace celého systému služeb a v některých případech i následná privatizace zdravotnických zařízení. Obyvatelům bylo umožněno si připlácet a získávat zdravotní péči v soukromém sektoru. Významné změny se dotkly i sektoru bydlení. Před reformami byl významný podíl ubytování pro nižší–střední třídu i pro chudé financován a poskytován státem. Ve druhé polovině 80. let stát ustoupil z aktivního poskytování těchto služeb a místo toho byl vytvořen systém, kte-

rý subvencemi přímo podporoval nákup bytů přímo na trhu. Nabídka bytů pro chudší sociální skupiny se v důsledku této politiky prudce zvýšila. V oblasti školství byl systém také decentralizován a částečně privatizován. Navíc byl jako v jedné z prvních zemí zaveden i systém kupónů.³⁴

Těsně před předáním moci demokratickému prezidentovi v prosinci 1989 byla udělena nezávislost centrální bance. Tento počín byl o to významnější, že jej podpořily všechny politické strany a také odstupující i nová demokratická vláda.

Výsledky

Po překonání krize se dostavily dobré hospodářské výsledky. HDP mezi lety 1984/1989 v průměru rostl o 5,7 %. Nicméně tento růst se příliš neprojevoval na vzestupu spotřeby, která až v roce 1989 dosáhla úrovně z roku 1981. Příčinou byl vzestup podílu úspor na disponibilním důchodu (vojenská vláda tento růst podporovala). Tvorba národních úspor se zvýšila ze 3 % v roce 1984 na 16,9 % v roce 1989.³⁵ Jiným faktorem pomalého růstu spotřeby byl jen váhavý nárůst reálných mezd – ty ještě v roce 1989 nedosáhly úrovně roku 1981. Z předchozího tak plyne, že pracovníci na vzestupu výkonu příliš neparticipovali. Na druhou stranu se ovšem snižovala nezaměstnanost, k čemuž přispěla i udržovaná flexibilita na pracovním trhu.

Růst úspor se projevil na vzestupu investic (až na 20,4 % HDP), který tak byl proti předchozímu období financován zejména z domácích zdrojů. Chile se také stále výrazněji integrovalo do světového hospodářství – v 80. letech byl růst exportu téměř třikrát vyšší než růst HDP. Důsledkem růstu objemu vývozu bylo i zlepšující se saldo běžného účtu a růst devizových rezerv. Začalo se ukazovat, že země má komparativní výhodu ne jen v levné pracovní síle, ale i v geografických a klimatických podmínkách – rybnářství, lesnictví a ovocnářství.

Dobré hospodářské výsledky spolu s kladným saldem zahraničního obchodu přispěly k poklesu zahraničního dluhu – dluhová služba ku exportu se snížila ze 65,4 % v roce 1985 na 37,5 % v roce 1989.

³² Vláda použila následující formy privatizace: přímé prodeje zahraničním nebo domácím investorům za nejvyšší nabídku; částečné prodeje zaměstnancům – prakticky ve všech privatizacích od 1985; prodej akcií na burze s cílem posílit velké i malé investory; tzv. lidový kapitalismus – subvencované prodeje malým investorům; částečné prodeje zahraničním investorům a prodeje penzijním fondům (Pinera, Glade; 1991).

³³ Pokud ceny mědi rostou, potom je v tomto fondu kumulován část příjmů a obráceně.

³⁴ Stát platí fixní částku školám (nepřímý systém) na bázi návštěvnosti. Důsledkem byl růst počtu studentů v soukromých školách.

³⁵ Na tomto vzestupu měl vedle soukromého sektoru podíl i sektor veřejný – od roku 1986 byly veřejné rozpočty opět přebytečné.

II: Základní ekonomické ukazatele 1981–1989, (změny v %)

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
HDP	5,5	-14,1	-0,7	6,3	2,4	5,7	5,7	7,4	10,0
Nezaměstnanost	11,1	22,1	22,2	19,2	16,4	13,5	12,3	11,0	9,8
Inflace	19,7	9,9	27,3	19,9	30,7	19,5	19,9	14,7	17,0
Export	1,5	4,7	0,6	6,8	6,9	9,8	8,8	5,5	9,2
Deficit centrální vlády (% HDP)	-1,7	2,3	3,8	4,0	6,3	2,8	0,1	1,7	n.a.

Zdroj: Hachette, Lüders: Privatization in Chile an economic appraisal, 1993

Celkově pozitivní výsledky hospodářství a také charakter důchodové reformy se projeví na vzestupu burzy – index cen akcií se jen mezi lety 1985/1989 zvýšil 6,6 krát.

Stinnou stránkou reformy byl naopak růst nerovnosti v rozdělování důchodu. V roce 1978 kontrolovalo 10 % nejbohatších 35 % hospodářství a v roce 1988 to již bylo 42 %. Procento extrémně chudých (i přes vládní politiku cílovanou na tuto skupinu) se ve stejném období zvýšilo ze 12 % na 15 % (Martínez, Díaz; 1996).

CELKOVÉ VÝSLEDKY

Na konci Allendeho vlády byla chilská ekonomika

uzavřená a v rozvratu. Prakticky jedinou exportní komoditou byla měď, stát zasahoval do fungování hospodářství, zemědělství bylo zaostalé a industrializace postoupila jen v metalurgii. V roce 1990 byla ekonomika otevřená, trhy rozvinuté, úloha státu byla menší, došlo k rozvoji oborů s komparativní výhodou a export byl diverzifikovaný.³⁶ Ve stejné době se populace zvýšila z 8 na 13 milionů, urbanizace ze 72 % na 82 % a průměrná doba vzdělání z pěti na osm let (Martínez, Díaz; 1996). I další indikátory svědčí o rozvoji společnosti v 70. a 80. letech (viz tabulka III).

III: Zdravotní indikátory, vybrané roky, 1960–1991

Indikátor	1960	1970	1980	1985	1991
Očekávaná délka života (v rocích)	57,1	63,6	71,0	71,5	72,0
Porodnost (na 1000 obyvatel)	37,5	26,4	22,2	21,6	22,4
Úmrtnost (na 1000 obyvatel)	12,5	8,7	6,6	6,1	5,6
Dětská úmrtnost (na 1000 živě narozených)	119,5	82,0	33,0	19,5	14,6
Mateřská úmrtnost (na 1000 živě narozených)	2,99	1,68	0,73	0,475	0,35
Procento obydlí s tekoucí vodou	59	67	72	n.a.	n.a.

Zdroj: Martínez, Díaz: Chile the great transformation, 1996

V roce 1973 stát vlastnil 25 bank, 500 firem a 3 700 farem (50 % orné půdy) a státní byla i administrativní systém sociálního zabezpečení. V roce 1990 zůstalo státních jen 41 firem (včetně CODELCA – ústava zabraňuje jeho privatizaci) a jedna banka. I po odchodu

vojenské vlády přetrvávala podpora procesu privatizace, a to díky konkurenčnímu prostředí a regulaci, pod kterou musely podniky fungovat a také díky rozšířenímu vlastnictví.

Celkové makroekonomické hospodářské výsledky

³⁶ Růst zemědělského exportu se zvýšil z 21 milionů dolarů v roce 1973 na 683 milionů v roce 1988 (Martínez, Díaz; 1996).

nebyly mimořádné, ale HDP na osobu se přesto mezi lety 1974 a 1989 zvýšil o více jako 30 % (Hachette, Lüders; 1993). Tempo hospodářského růstu bylo ovlivněno zejména recesí v polovině 70. let a následně zejména měnovou a finanční krizí na počátku 80. let. Nutno podotknout, že hospodářské výsledky celého regionu (ovlivněné právě dluhovou krizí na počátku desetiletí) byly v 80. letech problematické – mluví se o tzv. ztracené dekádě. V tomto srovnání byly chilské výsledky ještě poměrně příznivé. Za pozitivní je ovšem možno považovat zejména položení zdravých institucionálních základů ekonomiky. Na počátku 90. let tak byla chilská ekonomika považována za nejsilnější a nejzdravější v celé Latinské Americe (Edwards, Edwards; 1992).

NÁSLEDNÝ VÝVOJ

První prezident, který převzal moc po diktátorovi, byl křesťanský demokrat Patric Aylwin Azócar. Na politickém vývoji stále leží stín diktatury. Chile se trvale snaží s minulostí se vyrovnat. Již na počátku 90. let proto vznikla Komise pro pravdu a usmíření, která vyšetřuje zločiny předchozího režimu.³⁷ Specifický je i osud Pinocheta. Ten byl neočekávaně (na žádost španělské justice) zatčen v roce 1998 ve Velké Británii. Španělé ho vinili ze smrti svých občanů v době jeho vlády. Chilská společnost byla rozdělena. Pinochet byl nakonec po vleklých šetřeních v březnu 2000 vrácen do Chile s poukazem na vysoký věk. Později byly učiněny pokusy soudit ho ve vlastní zemi, ale i ty se neuskutečnily v důsledku jeho vysokého věku.³⁸ V této souvislosti však Pinochet také ztratil svůj senátorský statut. Po Azocarovi vládl v následujících letech – křesťanský demokrat Eduardo Frei Ruiz-Tagle (1994-1999)³⁹ a od roku 2000 je prezidentem socialista Ricardo Lagos. Postupem doby jsou v Chile odstraňovány i poslední dozvuky diktatury. Chilský Senát v říjnu 2004 rozhodl o zrušení devíti nevolených poslaneckých míst vyčleněných pro vojáky a omezení pravomocí národní bezpečnostní rady. Očekávalo, že zrušení nevolených poslaneckých míst bude snadno schváleno i dolní sněmovnou parlamentu (Economist, 9. 10. 2004).

Hospodářské výsledky nebyly tak dramatické jako

politický vývoj. Hospodářský růst byl v 90. letech vysoký a trvalý – země rostla nejvyššími tempy z celé Latinské Ameriky. Významný růstový faktor byl vzestup produktivity práce (Jadresic, Zahler; 2000). Růst cen byl nízký a nezaměstnanost klesala. Ke konci dekády však došlo k jistému zpomalení (jednoroční pokles HDP) a mírnější tempo růstu je charakteristické i pro začátek nového století – hlavní příčinou byly měnové otřesy v okolních zemích a celkové zpomalení světového hospodářství.

Z hospodářského hlediska bylo významné, že se vlády po roce 1990 nesnažily odstranit institucionální základy položené předchozí vojenskou vládou, ale navazovat na ně. Hned první Aylwinova vláda ve svém programovém prohlášení jasně deklarovala, že nebude zasahovat do tvorby cen a bude usilovat o nízká dovozní cla (Edwards, Edwards; 1992).⁴⁰ Na druhou stranu se tato vláda snažila o zvýšení objemu prostředků na sociální programy. Vláda však také trvala na zodpovědné fiskální politice a z toho důvodu dočasně zvýšila daně z příjmu korporací. Druhou oblastí ve které došlo k rychlým změnám byla reforma na trhu práce. Opět se nejednalo o dramatické změny v podobě návratu k předpinochetovskému období, ale dle zákona z roku 1991 byly rozšířeny možnosti pro odbory, omezily se možnosti propouštění a zvýšilo se vyplacené odstupné propouštěným zaměstnancům. Edwards a Edwards (1992) popisují realizované úpravy jako mírné a konstatují, že chilská společnost akceptovala princip flexibility na trhu práce.⁴¹ Z celého počínání vlády tak byla zřejmá kontinuita s předchozími obdobími.

Kontinuita se projevuje i na trvajícím poklesu významu měďařského průmyslu pro ekonomiku. V roce 2000 tvořila měď již jen dvě pětiny exportu. Trvá také diskuse o privatizaci CODELCA (například Meller, 1993 nebo Economist 1. 12. 2001). Země se také dále otevírá světu – v poslední době se podařilo sjednat dohodu o volném obchodu s USA i EU (Economist, 13. 3. 2004).

Zdá se, že nejzajímavější chilský experiment – důchodová reforma – je (i přes to, že má řadu kritiků) úspěšný. Například Goodman (2004) uvádí, že reálné výnosy dosahují za posledních 20 let v průměru 10 %

³⁷ Dle výsledků šetření Komise měla vojenská „komanda smrti“ připravit o život 3197 lidí, přes 2000 lidí zmizelo, nejméně 130 000 skončilo ve vězení a další statisíce emigrovalo.

³⁸ Zatím poslední pokus předvolat Pinocheta se odehrál v září 2004, kdy byl bývalý prezident opět poslán na lékařské testy, aby se zjistilo, zda je schopen postavit se před soud soudící organizátory akce Kondor. Šlo o kampaň proti disidentům v šesti Latinsko Amerických diktaturách (Economist, 2. 10. 2004).

³⁹ Syn prezidenta vládnoucího v 60. letech.

⁴⁰ Jedno z prvních následných opatření bylo další snížení celních sazeb na jednotných 11 % (Corbo, 1997).

⁴¹ Martínez a Díaz (1996) například uvádí, že během let 1990 a 1991 sice došlo k růstu mezd i členství v odborech, ale že se souběžně zvýšil průměrný počet odpracovaných hodin ze 48,5 na 50,5 hodiny.

a celková aktiva v systému již mají hodnotu 50 miliard dolarů (70 % HDP).⁴² Z penzijních fondů bylo financováno například rozšíření Santiagského metra, stovky kilometrů dálnic a výstavba 500 000 domů pro sociálně slabé. Vláda odhaduje, že 10 % růstu země od roku 1981 je přímo spojeno s novým penzijním systémem. Systém se také stal vzorem pro řadu dalších zemí například pro Polsko, Koreu a téměř všechny země Latinské Ameriky.

Pozitivní vývoj mimo to pokračuje i v sociální oblasti – například dále poklesl počet lidí s příjmem pod hranici chudoby. Sociální indikátory svědčí o značné vyspělosti země – dle Human Development Indexu je Chile na 43 místě na světě. Ze zemí Latinské Ameriky země na druhém místě za Argentinou – očekávaná délka života byla například v roce 2001 mírně vyšší než v ČR (HDI, 2003).

HODNOCENÍ

Chile je dnes demokratickou zemí se stabilním politickým systémem. Hospodářské výsledky reforem učiněných vojenskou juntou se dále projevovaly i po předání moci demokratické vládě. A Chile se stala hospodářsky nejstabilnější a nejvíce otevřenou zemí regionu,⁴³ což prokázala i na přelomu tisíciletí, kdy řadu dalších zemí (například Brazílii, Argentinu) zasáhly silné měnové a finanční turbulence. Kořeny tohoto úspěchu nepochybně leží právě v období vojenské diktatury. Zdá se, že chilská společnost dospěla a již jí nehrozí, že by podlehla novým populistickým vábením.

Je zcela nezpochybnitelné, že diktátorský režim znamenal pošlapání demokracie i lidských a politických práv v zemi. Na druhé straně se vojákům podařilo stabilizovat hospodářství a následně i připravit půdu pro dlouhodobý hospodářský vzestup. Jejich hospodářská reforma má řadu překvapivých aspektů. Celá reformní strategie byla od počátku hodně progresivní a spíše by zapadala do 80. let. Tvrdá reforma, která pročistila ekonomické prostředí, je srovnatelná s tím, co učinili například Reagan nebo Thatcherová. A jsou tu i další podobnosti. Celkové hospodářské výsledky v době vlády Thatcherové nebyly nijak oslnivé. To, co se ovšem podařilo dosáhnout (za cenu

tvrdého postupu) bylo vytvoření stabilního – liberálního – ekonomického prostředí. V ekonomice se tak v důsledku změny zlepšení institucionálního prostředí uvolnily kreativní síly, které se projevují v delším časovém horizontu. Chile je velice obdobný příklad. Vojenské vládě se podařilo ekonomiku očistit od státních zásahů, prohibitivních cel, selektivních podpor, výjimek v daňové oblasti, i v celkovém zacházení s podniky. Tvrdý postup se uplatňoval i ve vztahu ke státním podnikům. Vojáci tak prokázali schopnost neustoupit tlaku nátlakových skupin. Tento rovný přístup ke všem subjektům nepochybně přispěl k tvorbě efektivního ekonomického prostředí. Právě ekonomické prostředí a vhodné instituce (například v podobě zajištění soukromého vlastnictví a fungování bankrotového práva) jsou pro dlouhodobý růst ekonomiky klíčové.

Mimo těchto obecných tendencí je na místě zmínit i další specifika chilských reforem. Jedním z nich je experiment s důchodovým systémem, který se zdá dobře fungovat i přes trvající spory. Běžná demokratická vláda by pravděpodobně nikdy nesebrala dostatek odvahy k podobnému experimentu a celá myšlenka fondového důchodového systému by tak zůstala jen na papíře. Mimo ekonomických aspektů je důsledkem změny penzijního systému i stabilizace politické situace, protože dělníci dnes budou jen těžko volit politické strany, které by jakýmkoliv způsobem ohrozily výnosy z penzijních fondů. Dalším zajímavým rysem reforem byla snaha o rozšíření vlastnictví v době druhé privatizace. Tyto kroky se v zemi s komunistickými tendencemi z dlouhodobého hlediska jeví jako velmi prozívatelné.

Celkové hodnocení vojenského období je tak rozporuplné. Pozitivní ekonomický vývoj byl vykoupen strádáním obyvatelstva pod dlouholetou vojenskou diktaturou. Vyvstává tedy podobná otázka jako například v souvislosti s politickou a ekonomickou situací současné Číny, kde obyvatelé sice mohou těžit z pozitiv hospodářského vzestupu, ale jejich základní politická práva jsou stále potlačována. Na tuto otázku jistě není jednoznačná odpověď. Pinochet a jeho období zůstane kontroverzní, ale alespoň z ekonomického hlediska můžeme jeho vládu hodnotit kladně.

⁴² Výnosy jsou nicméně značně volatilní – mezi lety 1981/1999 kolísala průměrná roční reálná míra výnosu penzijních fondů mezi 29,7 % a (-2,5 %) (Holman, 2002).

⁴³ Například dle indexu ekonomické svobody Fraser Institutu je Chile na skvělém 20. místě (Gwartney a kol., 2003).

SOUHRN

Článek se zabývá prováděnou hospodářskou politikou v Chile v době diktatury generála Pinocheta. Toto období je do současnosti kontroverzní jak pro chilskou společnost, tak pro vnější pozorovatele. Tato perioda je však na druhou stranu mimořádně zajímavá, protože se v ní podařilo položit základy pro stabilní hospodářský i politický rozvoj v následném období. Článek nejdříve krátce nastiňuje základní charakteristiky chilské společnosti a hospodářství. Následně se věnujeme politickému vývoji, a to včetně předchozího Allendeho období. Kroky Allendeho vlády v hospodářské oblasti jsou potom popsány v samostatné kapitole. Tato charakteristika je zcela nezbytná pro pochopení souvislostí uchopení moci vojenskou klikou, protože Allendeho vládě se v krátkém časovém horizontu podařilo zcela rozvrátit hospodářství země. Skutečnost, že se vojáci chopili v roce 1973 moci, tak může být vnímána jen jako záchrana před totálním kolapsem celé ekonomiky. Vojáci byli nuceni v první řadě stabilizovat hospodářství. To, co jejich období vlády ovšem činní výjimečným, je, že se pustili do strukturálních reforem, které mnohdy drastickou cestou redukovaly státní zásahy do ekonomiky – došlo k deregulacím na trhu práce, privatizaci, změně daňové soustavy, k přechodu na fondový důchodový systém a podobně. Toto úsilí bylo narušeno dluhovou krizí, která zasáhla Chile stejně jako ostatní země regionu na počátku 80. let. Vojáci na danou situaci reagovali (dočasným) zvýšením státních zásahů do ekonomiky. Hospodářská situace se uklidnila po roce 1984 a dále následovalo období silného hospodářského vzestupu. Zhodnotíme-li celé období Pinochetovy diktatury, pak je zřejmé, že se v tomto období podařilo hospodářství stabilizovat a bylo předáno demokraticky zvolené vládě ve velmi dobrém stavu – Chile byla v roce 1990 nejstabilnější a nejotevřenější zemí celého regionu. Tato skutečnost pak měla vliv na pozitivní hospodářské výsledky v následující dekádě. I tento příspěvek tak přispívá ke kontroverznímu hodnocení celého období vojenské diktatury. Je zřejmé, že vojenský režim pošlapával lidská práva v zemi, ale na druhou stranu se vojenské vládě podařilo ozdravit chilské hospodářství natolik, že ani hluboké měnové turbulence v sousedních zemích (Brazílie a Argentina) na přelomu tisíciletí nevyvolaly v zemi vážnější hospodářské problémy.

Chile, ekonomická reforma, Pinochet, dluhová krize, penzijní reforma

LITERATURA

- BERGOEING, R., KEHOE, P. J., KEHOE, T. J., SOTO, R.: *Decades Lost and Found: Mexico and Chile Since 1980*, Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review, 2002, Winter, ročník 26, číslo 1
- CORBO, V.: *Trade Reform and Uniform Import Tariffs: The Chilean Experience*, AEA Papers and Proceedings, 1997, ročník 87, číslo 2
- DORNBUSCH, R.: *Keys to Prosperity: Free Markets, Sound Money, and a Bit of Luck*, MIT Press, Cambridge a London, 2000, ISBN 0-262-04181-2
- Economist: *In search of new tricks*, 1. 12. 2001, str. 52
- Economist: *You're my best friends*, 13. 3. 2004, str. 58
- Economist: *The world this week*, 2. 10. 2004, str. 6
- Economist: *The world this week*, 9. 10. 2004, str. 8
- EDWARDS, A. C., EDWARDS, S.: *Markets and Democracy: Lessons from Chile*, The World Economy, 1992, ročník 15
- EIU View Wire: <http://www.viewswire.com/>
- GOODMAN, J.: *Jak si vydělat na důchod*, Euro, 2004, číslo 22
- GWARTNEY, J., LAWSON, R., EMERICK, N.: *Economic Freedom of the World 2003 Annual Report*, The Fraser Institute, 2003, ISBN 0-88975-205-2
- HACHETTE, D., LÜDERS, R.: *Privatization in Chile an economic appraisal*, ICS Press, San Francisco, 1993, ISBN: 1-558-152-083
- HACHETTE, D.: *Chile: Trade Liberalization since 1974* in Trade Reform edited by G. Shepherd, C. G. Langoni, ICS Press, San Francisco, California, 1991, ISBN: 1-558-150-862
- HOLMAN, R.: *Osobní účty ve zdravotním a penzijním pojištění*, CEP, Praha, 2002, ISBN 80-86547-14-0
- JADRESIC, E., ZAHLER, R.: *Chile's rapid growth in the 1990s: Good Policies, Good Luck, or Political Change*, IMF Working paper, 2000, číslo 153
- KREIDL, V.: *Reforma penzijního systému*, Politická ekonomie, 1997, číslo 6
- MARTÍNEZ, J., DÍAZ, A.: *Chile the great transformation*, The Brookings Institution, Washington D. C., 1996, ISBN: 0-8157-5478-7
- MELLER, P.: *A review of Chilean Privatization Experience in Latin America: Privatization, Property Rights, and Deregulation* edited by W. Baer, M. E. Conroy, Quarterly Review of Economics and

- Finance, 1993, ročník 33, speciální vydání, ISSN 0033-5797
- NÁLEVKA, V.: Světová politika ve 20. století, nakladatelství Aleš Skřivan ml., Praha, 2000, 1. vydání, ISBN 80-902261-6-7
- PINERA, J., GLADE, W.: Privatization in Chile in Privatization of Public Enterprises in Latin America, ICS Press, San Francisco, California, 1991, ISBN: 15-5815-128-1
- ŠPÁNIK, J.: Třicáté výročí vojenského převratu v Chile a demokratická transformace chilské společnosti, Mezinárodní politika, 2003, číslo 9, str. 24
- Transparency International: Corruption Perceptions Index 2003 ... <http://www.transparency.org/surveys/>
- UNDP: Human Development Index 2003, <http://www.undp.org>

Adresa

Ing. Libor Židek, Ph.D., Katedra ekonomie, Ekonomicko-správní fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Lipová 41a, 602 00, Brno, Česká republika, email: zidek@econ.muni.cz

